

Чеканов В.Ю.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ПРОСТОРОВО-ЧАСОВІ СТРУКТУРИ В ІСТОРИЧНОМУ ДИСКУРСІ

У статті розглядається питання про постійність і доцільність функціонування просторово-часових структур в історичному дискурсі в різні періоди минулого. У новітній час форма цього дискурсу, пов'язана з потужно представленим хронологічним складником, уможливорює використання історичних знань у ненаукових, здебільшого політичних цілях. Це пов'язано з поширенням т.зв. «політики пам'яті» як засобу партійно-політичної боротьби. Однак ця форма історичного дискурсу не є єдиною можливою формою функціонування історичних знань у суспільстві. Історичне знання не завжди ґрунтувалося на хронології. Раніше перед історією стояли відмінні завдання. Міфологія та дані археології свідчать, що з початку цивілізації історична інформація не пов'язувалася з точною хронологією, натомість – із міфами та легендами. Міфи поєднувалися з реальними подіями: царські династії з їхніми генеалогіями походили від богів, історичні події пояснювалися божественною присутністю. Спроби сучасних фахівців відділити в цій системі подання фактів достовірні дані від міфів досі виявлялися невдалими. Таке історичне знання не потрібне нам, але воно цілком задовольняло потреби людей минулого. Міфологічна форма суспільної свідомості не була останньою, що використовувала історичні дані в такий спосіб, оскільки духовні потреби, що вона задовольняла, існували багато століть. Цей тренд пережив декілька прийдешніх епох до епохи Відродження включно; новітня історіографія характеризує його як «історію як оповідання», що лише у Новий час починає поступово витіснятися історією як наукою.

Перші вияви поєднання історичного оповідання з хронологією належать до епохи еллінізму та переслідували мету відповідати новим завданням, що постали в ту епоху. Отже, багато століть минуло, поки новий тренд подолав застарілу комбінацію міфологічних та історичних знань.

Ключові слова: історія, міфологія, простір, час, суспільна свідомість, дискурс.

Постановка проблеми. У сучасній масовій свідомості обізнаність на історичних фактах, процесах та навіть дискусійних питаннях минулого відноситься до самоочевидних значущих рис освіченої людини. Насправді зростання її значущості залежить у першу чергу від рівня політизації суспільства та від використання у передвиборчій риториці історичних кліше, знайомство з якими визначає політичну орієнтацію виборця. Отже, історія у масовій свідомості не носить наукового характеру, а її репрезентація є клішованою. Водночас знайомство з історією давно сприймається як риса елементарної грамотності громадянина. Цим не можуть похизуватися інші гуманітарні дисципліни і навіть філологія (наприклад, вживання «суржику» у побутовому спілкуванні жодна партія в Україні ще не зв'язувала з сепаратизмом чи непатріотизмом). У результаті такого функціонування історії суспільством втрачене відчуття того, що вона насправді є наукою, розвиток якої триває і є далеким від завершення.

Те, який насправді вигляд має як історична наука загалом, так і її вагомні складники, могло б

здивувати пересічного виборця (як і той факт, що його знайомство з історією впливає насамперед із того, що він є «виборцем».) Він побачив би, що історична наука не схожа ні з просвітницькими брошурами, ні з політичними деклараціями, ні з документальними фільмами на ТБ. Виявилося б, що та історія, якою займається фахівець, практично не має точок перетину з історичним мас-продуктом для політизованого споживача. Багато питань, що стоять перед істориками, взагалі можуть здатися не вартими уваги або самоочевидними.

Одним із таких питань є питання про залежність тієї форми, в якій функціонує сучасна історична наука, від формування її просторово-часових структур, в яких подається історичний матеріал. Адже та історична наука, котра в сучасному світі виявила здатність до перетворення на продукт споживання у політичній сфері, є результатом певної еволюції, у тому числі результатом інкорпорації в систему історичного знання просторово-часових структур, що не одразу знайшли в ній своє місце.

Постановка завдання. З загальноприйнятої точки зору взаємозв'язок між поняттями «час», «простір» та «історія» видається самоочевидним: адже не можна розповісти про минуле як таке не вживаючи минулого часу і не можна розповісти про минуле певної країни чи регіону не згадуючи про їхні географічні межі.

Насправді не все так просто. Російські історики І. Савельєва і А. Полетаєв в одній зі своїх праць розставили акценти інакше: *історія як наука* постала з *історії як оповідання*, незалежно від фактографічної точності цього оповідання [9, с. 58–59]. У сучасному світі саме фактографічність історії уможлиблює її застосування в ненаукових (зокрема, політичних) цілях: наприклад, задля формування «політики пам'яті» [6, с. 17]. Водночас притаманне минулим епохам використання історії як добірки уроків моральності не вимагало точної просторово-часової адресації подій [3; 10]. Не вимагалось навіть доведення їх вірогідності. Відомо, що функції морального повчання так само виконує література, але ніхто не задається питанням про її вірогідність і фактографічність.

Оскільки застосування категорій часу та простору слугує саме забезпеченню фактографічної точності, на ранньому етапі функціонування історії як оповідання в них не було такої потреби, що видавалася б самоочевидною. Представлення в історії просторово-часових структур не є її іманентною рисою, воно формується поступово і слугує виконанню завдань, які з самого початку до предмета історії не включалися.

Виклад основного матеріалу дослідження. Нашим першим завданням буде з'ясувати, які саме завдання стояли перед найдавнішими, архаїчними формами знання про минуле.

Слід зазначити, що, попри розмитість поняття «знання про минуле», воно дозволяє адекватно відтворити стан розвитку свідомості, коли ці знання задовольнялися за рахунок міфологічних оповідань. Це зрозуміло: масштаб міфології більший за масштаб історії, хоча б і всесвітньої. Найбільш ранні системи гуманітарного знання «на рівних» включають історичні і релігійно-міфологічні відомості, не поділяючи їх за жодними критеріями. Цей поділ взагалі з'являється вже в Новий час і пов'язаний з утворенням наукового знання в сучасному розумінні [9, с. 32].

Видатний релігієзнавець М. Еліаде підкреслював, що ранні форми суспільної свідомості часто вимагали побудови «космічного міфу», який пояснював би засади та принципи існування всесвіту та людини в ньому [12, т. 1., с. 43]. Ідея про відпо-

відність не цьому міфу, а історії, що відбувається щодня і стає паралельною релігії, з'являється не зразу і не скрізь. Зокрема, ця ідея притаманна Біблії, в якій більшість священних текстів Старого Заповіту представляють собою історичні книги у звичному для нас сенсі слова [1, с. 257–377], і навіть твори т.зв. «пророків» були зумовлені швидкоплинними історичними подіями, які викликали появу пророцтв і визначили характер кожного з пророцьких меседжів.

Подальша історія Ізраїлю характеризується, з одного боку, намаганнями відповідати тим викликам, що становили історичні події, але з іншого – в разі неможливості – релігійна свідомість єврейського народу виходила за межі історичності і зосереджувалася на таких аспектах іудаїзму, що лишалися незмінними попри мінливий характер історичних подій і виявляли свою статичність [12, т. 2, с. 223–230]. Зокрема, «космічні міфи» або «Закон» (Тора) можуть бути віднесені до таких аспектів.

Отже, можна пересвідчитися, що ранні форми суспільної свідомості задовольняли духовні потреби за рахунок засобів, ширших від історії в нашому розумінні. З іншого боку, вони не обов'язково вимагали розташування подій у часі та в системі координат, яку ми називаємо «хронологією». Наприклад, у Біблії як історичні книги, так і твори пророків пов'язані з історичними подіями, проте хронологічні прив'язки (датування) присутні лише в перших [1, с. 8–9, 322 та ін.] і відсутні у других.

Отже, ми бачимо тут два способи орієнтації в історії. Виникає враження, що для пророків важливішим було виокремити у подіях незмінний складник і показати його непохитність навіть за умов, коли всі інші аспекти життя (втрата державності, примусове переселення тощо) ставили під сумнів саму можливість існування Ізраїлю. Заповіт із Богом – цей незмінний складник – начебто протистоїть тій мобільності змін, яку ми називаємо «історією». З огляду на це доробок пророків можна було б охарактеризувати як «антиісторичний». Історія для пророків не є самоочевидністю; вона є опцією, котру можна прийняти або не прийняти і залишитися при «Законі». Зрозуміло, це не відповідає нашим стандартам сприйняття історії.

Із сучасного погляду історія є одним із засобів пояснення незрозумілого предмета дослідження. У разі неможливості надання йому чіткого формулювання, ми нерідко застосовуємо ускладнений спосіб пояснення, переповідаючи «історію предмета» або «історію дослідження предмета».

Цей спосіб застосовується як в гуманітарних, так і у природничих дисциплінах («Коротка історія часу» С. Гокінга [11, с. 16–24]), де він викликав до життя численні дослідження з історії тієї чи іншої наукової дисципліни, котрі зараз включаються до складу відповідних дисциплін. Міфологічна свідомість не вважала переповідання в послідовному порядку засобом пояснення. У Біблії історичні книги не стільки пояснюють, скільки підтверджують прикладами непорушність заповіту Бога з єврейським народом. В аспекті міфологічної свідомості книги пророків підтверджують його так само, як і історичні книги, на нашу думку – ні. Але для розуміння Біблії важливо те, що в ній засобом пояснення слугують якраз не історичні книги, а ті, де викладається заповіт з Богом.

Отже, стосунки з часом далеко не зразу набули рис, звичних для нас. Постійний зв'язок із повсякденням у найдавніших культурах виражався в залежності від землеробського календарю [12, т. 1, с. 39]. Саме календар робив життя пересічної людини більш прив'язаним до часових структур, ніж життя жерця, що стояв на захисті закону чи заповіту з богом. Проте шлях до сприйняття повсякдення як послідовності не був таким простим: по-перше, землеробський календар є місячним, по-друге, він передбачає циклічність і обмеженість кола окреслених ним подій (тільки ті з них, що повторюються щороку, відображаються в календарі).

Усвідомлення складного характеру сприйняття часу залежно від суспільних потреб розтяглося на декілька історичних епох і остаточно сформувалося вже у ХХ ст. Терміном, що поєднує в собі різні аспекти цього сприйняття, є *хронотоп*. У цьому понятті акцент робиться на психології переживання часу. Поняття «хронотоп» нерідко застосовується по відношенню до часових структур міфологічних та казкових оповідань, оскільки ці структури формуються необхідністю як розташувати вигадані події в послідовності, так і надати їм певного ритму. Для надання цього ритму оповідачами використовувалися, зокрема, чергування опису подій дієсловами минулого часу доконаного та недоконаного способів («робив – зробив», «ходив – пішов» і т. і.), яким змальовується відмінність між «буттям», котре складається з однократних подій, і «буванням» циклічного часу [7, с. 44–46, 97 та ін.]. Найочевиднішим наслідком цього стало те, що фактура опису подій стала мінливою: скажімо, використання лише дієслів недоконаного способу дозволяє показати періодичність та циклічну повторюваність пев-

них дій, притаманну, наприклад, рутині сільсько-господарського року. У той же час, використання дієслів доконаного способу дозволяє показати однократність, унікальність певної події і, таким чином, зобразити вторгнення *історичного часу* в циклічний. Як правило, у казкових сюжетах це вторгнення знаменує загрозу руйнування традиційного способу життя і спонукає героя до дій, а саме, до виходу у зовнішній світ, тобто, за межі хронотопу, в якому домінував циклічний час [7, с. 122, 132, 143, 211 та ін.]. У такий спосіб певний простір, що жив за законами циклічного часу, «вступає в історію».

Цей прийом можна побачити не лише у традиційних сюжетах, а й у творах мистецтва, стилізованих під притаманне їм світосприйняття – зокрема, у романі Г. Гарсія Маркеса «Сто років самотності», де засноване героями місто Макондо «вступає в історію» лише після налагодження контактів з зовнішнім світом: після прибуття іммігрантів, представників влади, призначених урядом тощо [2, с. 47, 69]. Отже, циклічний час у психологічному сприйнятті не зникає сам по собі і не чергується з історичним часом довільно. Засобом інверсії історичного часу є розширення простору оповідання, перемасштабування його структур та збільшення кількості дієвих осіб. При цьому, якщо казкові сюжети ще припускали можливість повернення героя казки у свій хронотоп і відновлення циклічного часу в ньому (герой «став жити-поживати та добра наживати» [7, с. 97, 110 та ін.]), то герої міфів, як правило, залишаються у хронотопі історичного часу, або у «чужому» хронотопі (персонажі давньогрецьких міфів подекуди отримували від богів безсмертя ціною втрати шансу повернутися додому) [4, с. 81–85].

На нашу думку, вищезазначений характер еволюції міфологічних сюжетів вплинув на формування одного з ключових архетипів світосприйняття Західної цивілізації – «золотого віку», в якому начебто жилося краще, ніж зараз [4, с. 22]. Історичний час потрапляє до системи оціночних координат, в якій минуле краще, ніж сьогодення. Перебіг історичних подій веде до «втрат». Було б невірно зводити цей архетип до ностальгії за первісним суспільством (про яке в історичній пам'яті народів, зафіксованій у фольклорі, як правило, не залишилося спогадів). Насправді його реальне значення полягає у жалобі за циклічним часом. Після вступу в історію можливість відновити сприйняття часу як циклічного закривається, і від нього залишається лише ностальгія, втілена у згаданому архетипі «золотого віку».

Чому ж повернення неможливе? На нашу думку, це пов'язане з різною вартістю подій циклічного та історичного часу. Вона залежить від того, що унікальні події історичного часу тягнуть за собою ланцюг унікальних (відтак, тих, що мають кожен свою ціну) наслідків, і сама можливість «скасування» історичного часу залежить від можливості відміни не тільки певної події, але і її збільшеної вартості, і усього ланцюгу. У той же час події циклічного часу перебувають в усталеній взаємозалежності, де унікальність замінюється на незмінність положення в повторюваних координатах.

Отже, зміни в часових структурах нерозривно пов'язані зі змінами у сприйнятті простору. Циклічний час притаманний замкненим просторовим структурам. Розмикання і розширення їх веде до невідворотного руйнування циклічного часу і до заміни на історичний час.

Використання просторових структур в історичному дискурсі пов'язане з іншими формами стосунків між історією як оповіданням та вірогідністю. Часові структури гарантують цю вірогідність шляхом створення системи хронологічних взаємопосилань (застосування лише календарної дати для цього недостатнє: необхідно узгодити хронологічну адресацію події більш ніж з однією системою орієнтації (наприклад, у стародавній Греції критські володарі, царські династії Кодридів в Афінах і Гераклідів у Спарті були одночасно фігурантами як міфологічних, так і суто історичних генеалогій, що відносилися до різних систем відліку часу [4, с. 228, 246–268, 423–425])). Для просторових структур, оскільки людина так чи інакше «живе у просторі» навіть без обов'язкового її самовизначення в часі, все дещо простіше. Наприклад, міфологія як «історія міфологічних подій» (розташованих у послідовності), як правило, не узгоджується з календарним часом, і лише хронологічно найпізніші міфологічні події приєднуються до хронології реальних подій, які ми і сприймаємо як власне історію. З цього випливає застосування поняття «історичності» щодо фігурантів т.зв. «царських списків» Шумеру [5, с. 55–56], давньогрецьких царських династій тощо.

З просторовими структурами все більш однозначно, тому що для узгодження міфологічних подій із реальністю досить тільки одного посилення: на реальний географічний об'єкт. Зокрема, давньогрецька міфологія часто представляє собою не тільки і не стільки переповідання «космічного міфу», скільки розповідь про походження географічних об'єктів (гора Олімп є об'єктом фізичної географії Греції) [4, с. 15, 41; 8]. При цьому міфо-

логія не передбачала відповіді на можливе запитання, чому той, хто підніметься на Олімп, ніколи не зустрине на ньому Зевса. Перебування Зевса на Олімпі було предметом міфологічних оповідань. Повного узгодження міфології з історичною реальністю при цьому не досягалося, і потреби в ньому не було.

М. Еліаде пов'язував виникнення просто-рової орієнтації у людини з прямоходінням [12, т. 1, с. 10]. Якщо раніше доісторична людина перебувала у просторі так само несвідомо, як вона перебуває в часі, то відтоді її орієнтація у просторі ускладнюється. Людина починає сприймати простір як географію, тобто утримує в пам'яті систему розташування об'єктів у просторі, зв'язаних з нею відносинами відстаней, приналежності та пам'яті. Багато міфологічних оповідань були присвячені саме обґрунтуванню цієї системи розташування. В міру того, як історична свідомість стала витісняти міфологічну, ця система перетворилася на систему подання краєзнавчої інформації (наприклад, у творі Павсанія «Опис Еллади» [8]). Реальні історичні події також присутні в цій системі, оскільки вони пояснюють зовнішні ознаки описуваних об'єктів (так історична інформація представлена в туристичних путівниках).

Висновки. Отже, сенсом виникнення історичного знання стало не намагання встановити достовірні факти, а дещо інше, чому не суперечило внутрішньодисциплінарне співіснування завідомо як достовірних, так і недостовірних фактів. Таке співіснування було можливе у формі міфології і відповідає найдавнішій фазі еволюції людської свідомості. Не можна сказати, що інформація про реальні події відсутня у міфологічних оповіданнях, але відокремлення її від міфологічного складника, попри всі намагання сучасних фахівців, неможливе.

Тривалий час обидва складники співіснували в одному дискурсі. Історична інформація репрезентувалася за міфологічними шаблонами (без застосування хронології) і пов'язувалася з нею і сюжетними, і причинно-наслідковими зв'язками.

Щодо архаїчної фази розвитку історії був запропонований термін «історія як оповідання». Одним з принципів моментів функціонування її є таке узгодження просторових і часових структур, яке уможливорює гармонічне сполучення міфологічних і історичних фактів у рамках одного дискурсу. Однак існування цього дискурсу було можливе тільки в рамках суспільства, що жило в умовах відносної ізоляції, яка дозволяла використання у такому суспільстві лише «циклічного

часу». Руйнування ізоляції спричиняло перехід як попередніх просторово-часових структур, так до лінійного, «історичного» часу і руйнування і міфологічної свідомості, якій вони відповідали.

Список літератури:

1. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета. Москва : Изд-во Московской Патриархии, 1988. 1372 с.
2. Гарсиа Маркес Габриэль. Сто лет одиночества. Москва : АСТ, 2012. 477 с.
3. Геродот. История в девяти книгах. Москва : ОЛМА-ПРЕСС Инвест, 2004. 436 с.
4. Грейвс Роберт. Мифы древней Греции. Москва : Прогресс, 1992. 624 с.
5. История древнего мира / под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.М. Свенцицкой. Москва : Наука, 1983. Т. 1. Ранняя древность. 384 с.
6. Нагорна Лариса. Исторична пам'ять : теорії, дискурси, рефлексії. Київ : ІпіЕнд, 2012. 328 с.
7. Народные русские сказки / из сборника А.Н. Афанасьева. Москва : Правда, 1982. 576 с.
8. Павсаний. Описание Эллады. Санкт-Петербург : Алетейя, 1996. Т. 1. 354 с. Т. 2. 564 с.
9. Савельева И.М., Полетаев А.В. История и время в поисках утраченного. Москва : Языки русской культуры, 1997. 800 с.
10. Фукидид. История. Ленинград : Наука, 1981. 543 с.
11. Хокинг Стивен. Три книги о пространстве и времени. Санкт-Петербург : Амфора, 2014. 503 с.
12. Элиаде Мирча. История веры и религиозных идей. Москва : Академический проект, 2019. Т. 1. От каменного века до элевсинских мистерий. 432 с. Т. 2. От Гаутамы Будды до триумфа христианства. 495 с.

Chekanov V.Yu. THE SPACE AND TIME STRUCTURES IN HISTORICAL DISCOURSE

Article deals with the issue of permanence and expediency of space and time structures' functioning within the historical discourse throughout the various periods of the past. In the modern times the model of the discourse powerfully connected with the chronological constituent, makes possible the utilization of historical knowledge in non-scientific, mainly political purposes. It is linked with the spreading of so called "policy of memory" as a tool for political struggle. But this model of discourse isn't the one and only form of historical knowledge's functioning in the society. The historical knowledge wasn't always grounded upon chronology. So the tasks of history were obviously different in the past. The mythology and archaeological data witness that from the very start of civilization historical information never was combined with precise chronology, but with myths and legends instead. Mythological facts were linked with real events: kings' dynasties with their genealogies originated from the gods, some definitely historical (non-mythological) events were described and explained with divine presence etc. The attempts of modern specialists to separate veritable facts from myths were useless to date. That knowledge would be useless to fulfill our needs and expectations but corresponded fully to the needs of past reality. Mythological phase wasn't the last to use historical data that way, but this trend survived several upcoming epochs: in modern historiography it has been prolonged to the Renaissance epoch and entitled "history as narration".

The first traces of combination between historical narration and chronology belong to the period of Hellenism and aimed to meet new challenges of that time. It took long centuries for the new trend to overcome the outdated combination of mythology and history.

Key words: *history, mythology, space, time, public consciousness, discourse.*